

Práce z dějin vědy

***Studies in the
history of sciences
and humanities***

Vydává
Výzkumné centrum pro dějiny vědy,
společné pracoviště Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR
a Univerzity Karlovy v Praze

Editor: Antonín Kostlán

Svazek 8

Tento sborník vychází za finančního přispění Ministerstva školství,
mládeže a tělovýchovy ČR v rámci podpory projektu výzkumu
a vývoje LN00A041.

FRANTIŠEK GRAUS – ČLOVĚK A HISTORIK

SBORNÍK Z PRACOVNÍHO SEMINÁŘE
VÝZKUMNÉHO CENTRA PRO DĚJINY VĚDY
KONANÉHO 10. PROSINCE 2002

Sestavili a redakčně připravili
Zdeněk Beneš, Bohumil Jiroušek a Antonín Kostlán

Výzkumné centrum pro dějiny vědy

Praha 2004

má být především vědcem a nikoliv propagandistou, nikdy se nesmí stát teologem. Jen tak bude s to splnit své úkoly.

Mohl jsem tu pochopitelně problematiku jen naznačit, rozvést ji by znamenalo napsat knihu. Obracím se však úmyslně na větší okruh než na historiky, neboť soudím, že jde o součást kulturní problematiky, přesahující rámec jedné vědy. Jde konec konců (v různých obměnách) o naši kulturu a její funkci. V jednotlivých vědních oborech se objevuje problematika tu vyhraněně, tu zastřeněji. V historii, zabírající minulost celé společnosti, se musí nutně objevit zvláště ostře.

Literární noviny č. 15/1956, s. 3

MINULOST – ÚKOL, NEBO MÝTUS?

František Graus

Pro každou lidskou pospolitost, ba pro každého jedince, který překročil jistou věkovou hranici, vyvstává jako nezbytnost vyrovnávat se s vlastní minulostí. Ať to činí jakýmkoliv způsobem, bude pro něj minulost vždy znovu úkolem a mimoděk splyne to, co vskutku učinil i co (podle svých pozdějších znalostí a zkušeností) učiniti měl. Proto je také stará takřka jako lidstvo sama snaha minulost nějak vylepšit, najít v této změti událostí zdánlivě nebo skutečně nesmyslných nějaký smysl, neboť při ohlédnutí nazpět se nám minulost naší vlastní osoby, národa a hlavně lidstva jeví většinou jako málo uspokojivá, plná omylů a promarněných příležitostí. Jedinec, naštěstí, zapomíná na neúspěchy a omyly, a čím více stárne, tím více přikrašluje a idealizuje svou vlastní minulost, především své mládí. To samo o sobě není tragické a jeho okolí obvykle tyto zkazky nebere příliš vážně. Situace se však mění, není-li idealizováno vlastní mládí, ale minulost nějakého kolektivu. Neboť minulost se stává problémem, a nikoliv jen pro jedince, ale i pro každou pospolitost.

Na nejstarším stupni člověk zvládal dějiny ještě ryze mýtickými prostředky, kmen byl odvozován od božského, bájného předka a minulost se změnila ve svaté dějiny, v popis putování a působení božstva na zemi. Člověk – jedinec i kmen – se vyrovnával s minulostí i s přítomností tím, že v určité době a přesně předepsanými rity božstvo napodoboval, a tím i s ním splýval. Dějiny na tomto stupni vlastně neexistují – možností každoročně božstvo napodobit se stávají dějiny vždy znovu přítomné: vědomí minulosti je překonáno. Není tu ještě vědomí protikladu individua a kolektivu, neboť kolektiv je tak malý, že vědomí kolektivní i individuální prakticky splývá dohromady.

Bylo by možné sledovat, jak se historické vědomí postupně vynaňuje z mýtického chápání, i jak tento postoj přežívá do novověku. Lze studovat cesty, kterými se ve vědomí nejdříve rozestupuje minulost sakrální a lidská-světská, až posléze zcela převládá chápání profánní. Ale nechci tu načrtávat vývoj historiografie nebo historického myšlení: spíše mi jde o situaci, v níž se nacházíme v tomto ohledu my dnes – ale i tu, pochopitelně, musíme uvažovat historicky. Jen pokud se týče dnešní naší situace, našeho vztahu k minulosti, je tudíž nutné se zmínit o proudech, které dosud naše chápání minulosti určují nebo ovlivňují.

Dnešní chápání dějin vzniká v osvícenství a v romantice je pojetím již ryze zesvětštěným. Osvícenství objevilo minulost jako snůšku předsudků a chyb; v naivní důvěře, že lidstvo už nejhrušší omyly definitivně překonalo, že poznání samo přispívá automaticky k budování lepšího zítřku, předpokládali obrozenci přirozenou jednotu mezi Člověkem a Lidstvem. Minulost v tomto pojetí byla „překonána“ současností, tvořila předstupeň osvícené současnosti a pouze z tohoto hlediska zasluhovala pozornost. Světlé příklady v minulých časech poskytovali pouze jedinci, kteří se kdysi opřeli proti dobovým předsudkům, svou činností posunovali vlastní dějiny (tj. myšlení lidstva) vpřed.

Pochopitelně, že proti tomuto sympatickému, ale přece jen velmi plochému a naivnímu nazírání na vývoj musela nastat reakce, která je známa pod názvem romantika. Už na konci 18. století nebylo možné zavírat oči před tím, že tento svět není ani nejlepší, ani na nejkratší cestě, aby se stal nejlepším ze všech možných světů, a na současnost se začalo pohlížet značně skepticky. Ale romantika se od svého počátku v této své kritice současnosti rozštěpila na dva protichůdné směry: v bouřlivácký směr, který vmetl současnosti rukavici v tvář jménem věčného Mládí a Krásy a v kvietistický směr, který současnost stavěl do protikladu k minulosti, k časům dávno minulým, tak jak se jevíly okouzleným očím romantiků, nespokojeným se sebou i se svou dobou a promítajícím po tradičním způsobu své vidiny šťastných dob do daleké minulosti.

Romantikové navazovali na velmi starý proud v myšlení, který tkví patrně v podstatě každého člověka a má základ v jeho biologickém stárnutí – idealizovat vlastní minulost. Ale historická idealizace se

nemohla koncentrovat na jedince; na to byl úsek jeho života příliš krátký. Nadto jedinec v této době hledal a nacházel své přirozené útočiště v rámci vznikajících moderních národů – k idealizaci se přímo nabízely už nikoli dějiny abstraktního všeobshujícího Lidstva, úzce vymezené děje pouhého kmene nebo malé skupiny, ale minulost vlastního národa, v němž nové generace viděly kvintesenci všech hodnot, které činí život teprve hodnotným.

Tragédií nově vznikající vědecké historiografie bylo, že tento kvietistický romantismus se jí dovolával a že historikové v hlasatelích tohoto směru nutně viděli přirozené spojence. Historiografie zaujímal nyní v kulturním životě zela výjimečné místo, a to pochopitelně historikům lichotilo. Zvláště výrazně se to vše projevilo ve střední Evropě, kde vývoj k moderním národním celkům probíhal v jakémsi konkurenčním boji. Typické pro tento nový směr bylo, že dějiny, chápané jako osvícenstvím jako jednotné dějiny celého lidstva, byly nyní rozděleny v dějiny jednotlivých národů – a nutno uvést, že tento postup měl nesporně obrovské výhody. Umožňoval důslednější aplikaci historismu, ukazoval odlišnost jednotlivých epoch, ba vytvořil teprve základ k vlastnímu vědeckému zpracování minulosti, neboť dějiny lidstva byly úkolem, daleko přesahujícím síly i možnosti tehdejších badatelů. O dějinách lidstva bylo možno uvažovat a psát; nebylo možno je zkoumat.

Ale tyto výhody přinášely i veliká úskalí. Soustředění na národní dějiny nutně navozovalo nebezpečí izolace národních dějin, vytváření vlastních měřítek, která umožňovala nadeňování a vylepšování vlastních dějin. To se zvláště výrazně projevilo v českém prostředí, kde historie dodávala celému kulturnímu životu českého národa nejskvělejší a nejučinnější zbroj; novodobý národ se formuje pod záštitou státoprávních a historických argumentů a není náhodné, že bylo chápáno jako jakési „obrození“ slavné minulosti. Romantický historismus musel být proto zvláště výrazný, neboť současnost neposkytovala mnoho příležitostí k radosti a hrdosti – ideály byly nutně promítány do minulosti. Staří Čechové, od doby bájných pověstí, „vylepšených“ ještě Rukopisy, se staly hlavním předmětem idealizace. Vrchol národní koncepce byl spatřován ve slovanském počátku dějin a v husitských Čechách; vznikla typická kombinace slovanského a protestantského

pojetí dějin, kodifikovaná velikou autoritou Františka Palackého a ovlivňující v tak rozhodné míře celý další vývoj českého dějepiscectví i celý kulturní život.

Dějiny byly chápány současně jako hrdé dědictví předků a varování před nesvorností a národní zradou. Byly to dějiny národa a, nehledě na několik výjimek významných jedinců, říkaly obyčejnému smrtelníkovi jen tolik, že může být na svůj národ pyšný a především, že má vůči němu velké závazky. Potlačeny nebo alespoň zatlačeny do pozadí byly všechny zjevy, které idealizaci odporovaly. Dějiny se staly pohádkovým zrcadlem národa, které mu potvrzovalo, že je daleko široko nejkrásnější. Ale idealizace minulosti byla zároveň v tak zjevném rozporu se současností, že heroizace dějin musela být hnána do extrému a že si přitom byli všichni jen trochu myslící lidé ve skrytu duše velmi dobře vědomi toho, že jde o idealizaci, byť by si za nic na světě tuto skutečnost nepřiznali. Z tohoto skrytého, ale přece jen jasně povědomí falešnosti vyplývá pak nejen křečovitě velikášství, nehorázně přečnující vlastní význam, namlouvající si báchorku (v podstatě tak lichotivou pocitu vlastní méněcennosti), že celý svět sleduje, co se v Čechách („srdci Evropy“) děje a na straně druhé pocit vlastní malosti a ubohosti, vzápětí upadající do druhého extrému, paušálního odsudku všeho domácího. Na koturnech je totiž možné vystupovat na scéně; na koturnech nelze pracovat a žít.

V idealizaci vlastní minulosti nebyla česká kultura osamocena; projevovala se v celé současné Evropě a pro své úzké sepětí s moderní historiografií, a především s nacionalizací politického a kulturního života, ovlivňovala a ovlivňuje nadále i celou kulturu. Ale přece jen se již od poloviny 19. stol. projevuje úsilí tento stav změnit. Objevují se i nové odborné pokusy překonat romantickou idealizaci národních dějin osamostatněním zvláštních historických disciplín, přesahujících národní rámec a začleněním národních dějin začleněním do větších celků vývoje hospodářského i kulturního. Vznikají různé školy, které se snaží zařadit národní vývoj do větších celků – ale tyto snahy nena- leznou v Čechách ohlas. Tzv. Gollova škola znamenala veliký pokrok, pokud šlo o ryze pracovní aspekty dějepiscectví; po stránce koncepce a širšího kulturního vývoje neznamenala nic. Tu teprve vlastně začalo výrazné zaostávání, stále způsobované tím, že celá kultura si v ohledu

k minulosti nedůvěřuje, snaží se zachovat idealizovaný obraz minulosti jako útočiště, a to činí i nadále způsobem nejpohodlnějším: soustavnou izolací českých dějin. Pro sílu této tradice je příznačné, jak se tento historický solipsismus znovu a znovu projevuje i v hodnocení a v kulturním prožívání dějin nejnovějších: prvou světovou válku vidíme stále v podstatě očima Josefa Švejka, avantgarda se nám okamžitě mění v českou avantgardu apod.

...

Ironií osudu bylo, že podnět marxismu, který tento izolacionismus překonával a snažil se zjistit obecné zákonitosti, přesahující rámec národních dějin, dospěl k nám v podstatě až v převrácené formě, obvykle označené jako „kult osobnosti“, a který opět zdůraznil národně omezené aspekty minulosti. A tak nová marxistická historiografie u nás navázala zcela organicky na celý starší vývoj – což se mnohdy přehlíží pro částečnou změnu slovníku a pro pozornost budící „přehodnocování“ jednotlivých osob. Ale v celkové koncepci se změnilo jen velmi málo.

Proto si teprve nyní začínáme uvědomovat celý rozsah současné krize historického povědomí, když se i zjevně bortí pod údery z různých stran. Otřesená je víra v automatický a nepřetržitý růst lidského ducha a rozumu, nutně vítězíciho nad silami nerozumu a násilí – světové války, barbarství fašismu, uspořádání světa, které stále odsuzuje miliony lidí k tomu, že se nemohou dosyta najíst, burcuje nás z líbezného snu o lineárním pokroku dosti surově a úkazy se hromadí do té míry, že je už nelze odbýt jako pouhé „nehody“ nebo „okliky“ vývoje. Individuum je masovostí komunikačních prostředků a technizací celého života ohroženo tak, že nutně hledá odpověď na otázku po smyslu vlastního bytí a nestačí mu už jen pouhé zařazení do kolektivu jakéhokoliv druhu. Hledání smyslu bytí v současnosti nutně zahrnuje, vědomě nebo nevědomě, dávání smyslu i minulosti. Bortí se nám ale především kategorie národa ve starém pojetí. I když recidivy starého nacionalismu můžeme pozorovat ve světě znovu a znovu, nelze si zatřít skutečnost, že myslícímu člověku dnes už nestačí pouhé zařazení do národního celku. Hospodářství, kultura i politika zřetelně

přerostly národní rámec a podle všeho jej budou stále více přerůstat; přitom se současně mění i strukturace starších národních celků. Jsou rozbíjeny tradiční formy národního života a musíme – ať se nám to líbí či nikoliv – žít v jiném světě, než v jakém žili naši dědové. Přitom však jsem spojeni stejnými pouty s minulostí a – i když si to neuvědomujeme – nemůžeme jí uniknout, jsme dědici jejích světlých i temných stránek. Nespokojenost se sebou samotným, se současností, se obráží i v pochybách o tradičním obrazu vlastní minulosti a krize historického vědomí signalizuje změny v nás samotných a v našem státě.

To vše samozřejmě nejsou nové objevy a nebylo by nutné ani zvlášť o nich psát, kdyby se nyní neobjevovaly jako nová nebezpečí způsoby, jimiž se opět pokoušíme tuto krizi „překonat“. Nemýlím-li se, lze dosavadní pokusy, pokud si vůbechloubku krize uvědomují, charakterizovat v podstatě jako negaci a jako restaurátorství. Jedna skupina totiž proklamuje jako požadavek minulost negovat, tvrdí, že je nutné se od ní oprostít. Tato snaha je nemožná – vlastní minulosti prostě uniknout nelze, byť bychom si to sebevroucněji přáli. Příliš těsně jsme jazykem, okolím fyzickým i kulturním s celou minulostí svázáni, než aby bylo možné na něco podobného pomýšlet. Je přitom zábavné vidět přívržence tohoto směru, tvářící se nadmíru moderně a revolučně a opovrhující vším minulým, upadat v nejotřelejší a nejprekonanější předsudky. Nadto je tento směr nutně – pokud svou negaci nechápe jako pouhou bezobsažnou siláckou frázi – kulturně sterilní, neboť ochuzuje život o jednu nezbytnou dimenzi – o dimenzi časovou. Domnívám se proto, že tento směr žádné skutečně kulturní nebezpečí nepředstavuje – nebo snad přesněji řečeno představuje stejně nebezpečí jako každý jiný nekulturní směr, neliší se nijak od názoru, ochotného obětovat například všechnu poezii světa za jediný očividný dílčí technický pokrok.

Vážnější nebezpečí krizi zastříh například tím, že staré nápady se halí do vznešeného hávu módního pseudofilozofického slovníku a množstvím umně sestavených slov vzbuzují dojem, že jde o nové myšlenky tam, kde jsou buď odmítány staré a dávno známé teze nebo kde pod zdánlivě hlubokomyslnými větami se skrývá pouze naprostý nedostatek myšlenek. Tento nešvar je dnes velmi rozšířený a mám dojem, že leckdy autoři přitom spekulují na to, že

jen málokdo bude mít odvahu označit i „hlubokomyslně“ zašifrovaný nesmysl prostě jako nesmysl. Snad ještě ošidnější a nebezpečnější jsou však pokusy nahradit stará šidítka novými, vymyslet místo legend odbytých legendy a fantazie nové. Mýtotvorná schopnost národní koncepce je veliká a projevuje se výrazně například při výkladu o počátcích našich dějin, kde již Jaroslav Vávra v Kulturní tvorbě č. 15 právem poukázal na tvoření legend o legendách. Co nových mýtů se tu vystřídalo po odhalení Rukopisů, kdy zastánci národní interpretace se nemohli (a nemohou) smířit s tím, že o desátém století víme tak žalostně málo! Po sobě byly osnovány teze o slovanské liturgii v Čechách v 10. století, o vyspělém pohanském Panteonu dávných Čechů, o bodrém českém lidu tohoto období, o epice, které prý už Kosmas koncem 11. století neporozuměl a mylně ze staré básně vyčetl jakousi genealogii bájných Přemyslovců, o slavníkovské literatuře – a nejsem takovým optimistou, abych se domníval, že se v tomto vymyšlení novodobých pověstí nebude pokračovat dále. Snaha idealizovat minulost je příliš mocná, než aby se zastavila před kusými prameny nebo před kritickým rozumem a víra bude vždy ochotna nalézt hodnoty i tam, kde je rozum při nejlepší vůli vidět nemůže.

Počátky našich národních dějin jsou pro přikrašlování dějin zvláště vhodným polem, protože jde o období, kdy se Čechové historicky objevují a už tím navozují u mnoha lidí romantické nálady, vzbuzují nostalgii po Rukopisech, které historicky prostě nelze hájit a které zapadají dokonale do představ devatenáctého a nikoli desátého století. Ale mýtotvorná schopnost minulosti se nijak neomezuje na doby zahalené šerem dávno minulých století; může se stejně dobře uplatnit v kterékoliv době, minulost zcela nedávnou naprosto nevyjímaje. Stále znovu se opakuje v různých variantách názor, že si můžeme z celé minulosti jaksi vybírat, že jsme dědici pouze pokrokových tradic, že Češi byli odjakživa Boží bojovníci (sekularizovaně, bojovníci za pokrok) a protože tento názor se skutečností nesouhlasí a souhlasit nemůže, proto se nutně vždy znovu a znovu a v nejrůznějších obdobích začíná minulost vylepšovat a přikrašlovat. Nelze dost důrazně opakovat, že dějiny žádného národa na světě nejsou jen dějinami pokrokovými a že dědíme vždy, ať chceme či nikoliv, minulost celou. Dějiny nejsou jen výdobytky ducha i meče, ale i slzy a krev miliónů,

jsou psány spíše naší krví než naší slávou – a to platí bez výjimky pro všechny národy tohoto světa a pro obrovskou většinu všech lidí. Z minulosti nelze vyškrtnout libovolně nějakou kapitolu nebo dokonce nějaké století a nelze znovu „navázat“ na nějaké libovolně zvolené období. Nelze to učinit v životě jedince, ani v životě kterékoliv společnosti. Kdykoliv se někdo o to pokusil, skončil velmi žalostně a naše vlastní zkušenost 1918 i 1945 – kdy jsme se domnívali, že můžeme jisté úseky minulosti vyškrtnout – se nám pak velmi rychle vymstily. K obecnému překvapení se ukázala brzy životnost rakušanství i spoušť, kterou způsobila okupace kulturní brutální síly i malodušního přežívání – zkrátka, ukázalo se, že období zatlačovaná působí takřka traumaticky. Z minulosti lze stejně málo škrtnout devatenácté století jako „socialistický realismus“ tzv. kultu osobnosti – a ani tu nelze navazovat na nějaká libovolně zvolená období v minulosti. S tím vším je nutné se vyrovnat. Zamlčení nebo potlačení je řešením jen zdánlivým.

Budeme se muset smířit se skutečností, že do českých dějin nepatří jen světlé stránky minulosti, nejen hrdinný odboj, ale i zbabělá kolaborace, nejen sláva, ale i pád. Nepřiznání těchto skutečností zní možná hrdě a vznešeně – je však mylné a nebezpečné, protože zavírá oči před skutečností stejně minulou jako přítomnou. Musíme konečně pochopit, že izolovat v druhé polovině dvacátého století chápání vlastní minulosti je zjev stejně anachronický, jako cestovat třeba v oldtimeru, ba že je ještě nebezpečnější, protože není jen neškodnou zábavou, ale vzbuzuje zcela nereálné iluze. Historikové se musí smířit s tím, že nový obraz minulosti (a tím do jisté míry i současnosti) nutno vytvořit nejen v široké součinnosti dějin obecných ale i v součinnosti s ostatními vědami (především společenskými) a celé kultury, že dějiny nejsou jen svým minulým rázem autonomní oblasti, ale současně svým sepětím s přítomností, která jim teprve vdechuje život, součástí přítomné kultury. Nepochopí-li to historikové, převezmou jejich úkol spisovatelé, patrně spisovatelé knih senzačních a reportáží takřka detektivních.

Je tudíž nutno odhalovat všechny legendy a předsudky, je nezbytné skoncovat s pověrou o tom, že dějiny vlastního národa tvoří ojedině-

lou výjimku v průběhu dějin. Je nutné neúnavně vyvracet všechny legendy, které tento názor vytvořil, vytváří a ještě vytvoří. Současně však musíme sledovat nový obraz minulosti a současnosti, pomáhající se nám orientovat ve světě dnes, vytvořit takový systém kulturních a etických hodnot, které činí teprve celý život vlastně lidským a které nelze vybudovat bez přihlídnutí k tomu, že jsme nesení i zatíženi minulostí. Nebude to cesta snadná a nelze dosud pro ni dát nějaké podrobnější předpisy. Jen tolik se mi zdá jasné, že je nutné neustále hledat, hledat všemi způsoby a cestami, které slibují nějaký úspěch.

Kulturní tvorba číslo 28/5, 13. července 1967, s. 1 a 3.